

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ, РОСІЇ ТА КРАЇН ЄВРОПИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І НОВОГО ЧАСУ

А. Берестовий

ПРЯМІ ПОДАТКОВІ ПЛАТЕЖІ СЕЛЯН ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ: СПРОБИ ЇХНЬОЇ МОДИФІКАЦІЇ (1860-ТІ - 1870-ТІ РР.)

Скасування кріпосного права у 1861 р. спричинило кардинальні зміни в усіх сферах життя суспільства. Перетворення у фінансовій сфері були викликані дефіцитом бюджету внаслідок поразок Російської імперії у Кримській війні (1853-1856 рр.), розбалансування грошового обігу, інфляцією, необхідністю вдосконалення податкової політики. Невідповідність вимогам часу податкового законодавства у другій половині XIX ст. була очевидною. Найвизначнішими перетвореннями у податковій системі були: скасування подушного та оброчного податків, запровадження поземельного податку тощо. Зволікання царату з кардинальним реформуванням податкової системи були викликані побоюваннями правлячих кіл отримати зниження надходжень до бюджету.

Аналіз історіографії засвідчує, що оподаткування українського селянства в Російській імперії у другій половині XIX ст. знайшла своє відображення у працях О. Пешехонова [1], О. Погребінського [2], В. Чернухи [3], Н.Ананьїч [4], В.Жвалюка [5] та інших. Разом із тим, на нашу думку, означена проблема потребує більш глибокого вивчення і подальшої розробки. Автор статті ставить за мету проаналізувати зміни, що відбулися у податковій системі після скасування кріпацтва у 1860-тих – 1870-тих рр. Об'єкт дослідження – податкові платежі українського селянства окреслених років; предмет – рівень виконання селянами своїх податкових зобов'язань, система заходів щодо зменшення недоїмок.

Найобтяжливішим податком, що сплачували селяни у 1861 р. був подушний. Уже у 1862 р. було розроблено проект його скасування та заміни єдиним поземельним податком. Однак цей проект Міністерство фінансів визнало „надмірним”, хоча він не руйнував становий характер обкладання.

Царський уряд, розуміючи архаїчність і неефективність подушного принципу оподаткування у 1859 р. створив Податну комісію, мета роботи якої полягала у розробці нової системи обкладання податками. Незважаючи на такого роду зобов'язання скасувати подушний податок, який з 1863 р. (після скасування його для міщан) був суто селянським, у 60-ті рр. XIX ст. тричі підвищувався. Такі заходи пояснювались царатом збільшенням державних витрат. Перше підвищення подушного податку було здійснено міністром фінансів О. Княжевичем відразу

після скасування кріпацтва і було не значним. Указом від 30 грудня 1861 р. подушний податок було збільшено на 5 коп. з душі, таким чином його було доведено до 1 руб. [3, 75].

Подальше зростання подушного податку було суттєвішим. Так, зокрема, у 1867 р. імператор Олександр II підписав Указ, який передбачав запровадження додаткового збору до подушного податку для покриття бюджетного дефіциту, який становив понад 50 млн. руб. [6, 107-109].

Разом із тим, збільшивши розмір подушного податку в середньому в українських губерніях на 25 коп., царський уряд, розуміючи слабку платоспроможність селянства, повідомив губернаторів про можливість задоволення звернень селянських громад про відстрочку платежів, або ж, навіть, повне списання недоїмки по додатковому окладу за один рік [3, 76].

Після підвищення у 1867 р. подушного податку пряме обкладання селян стабілізується. Це було пов'язано з неврожаєм 1867 р., який змусив царський уряд припинити підвищення ставок прямих податків та запровадити податкові пільги для регіонів, що постраждали від неврожаю. Тому до кінця 1870-х рр. політика царського уряду переважно була направлена на отримання у повному обсязі вже існуючих податкових ставок.

Досить складною і суперечливою були розробка та впровадження викупної операції, проведені за участю міністра фінансів М. Рейтерна. За землю, що перейшла селянам після реформи 1861 р., вони повинні були сплатити поміщикам 588 млн. руб. Зрозуміло, що селяни не мали таких коштів, тому держава розраховувалася з поміщиками, а селяни протягом 49 років повинні були сплачувати свій борг в казну. При розрахунках з поміщиками останні отримували не готівку, а цінні папери з терміном погашення державою у 49 років. Обтяжливість викупних платежів зумовлювалася тим, що їхній розмір вираховувався не за реальною вартістю землі (кадастрові роботи в Російській імперії на цей час ще не проводилися), а за розміром оброку, сума якого включала в себе неземлеробські прибутки селян. Тому й вартість землі виявлялася значно завищеною [7, 110].

Викупні платежі в різних губерніях становили 75-90% усіх селянських зборів. Сума викупних платежів вираховувалася з розміру оброку, який сплачували селяни до реформи. Таким чином, викупні платежі за своїм походженням являли собою сплату сільським населенням відсотків і погашення наданої їм казною позики, але за способом стягнення, розкладці та ставленню до них самих платників, вони нічим не відрізнялися від прямих податків. Викуп для селян був обов'язковим, тому до завершення викупної операції вони не могли відмовитися від земельної ділянки і виїхати з села без згоди сільської громади, яка будучи зв'язаною круговою порукою здебільшого такого права не надавала.

Реформою 19 лютого 1861 р. податкові зобов'язання селян відносно поміщиків були чітко регламентовані: в уставних грамотах було визначено розмір і форма повинностей, терміни та порядок їхнього виконання. Функція

спостереження за виконанням селянами повинностей покладалася на мирового посередника, який отримавши скаргу від поміщика, повинен був на власний розсуд запропонувати методи примусу виконання повинностей селянами [8, 140-141]. Він мав право наказати сільським начальникам не видавати паспортів селянам, які не вчасно розрахувалися з поміщиками, відправити неплатників на заробітки, скласти опис та ініціювати розпродаж селянського майна, відібрати у селян на три роки частину їхніх земель для здачі їх в оренду та компенсації із орендних коштів боргу селян поміщику. Поліція та сільське начальство активно допомагали посередникам у виконанні їхніх розпоряджень [1, 215].

Внаслідок цих заходів селянство було позбавлене значної кількості землі. Поміщики не тільки залишили за собою кращі землі, а й зберегли монополієне право на володіння лісом, водоймами, надрами. Селяни змушені були вносити поміщикам і казні величезні суми викупних платежів, що більше як у 3-4 рази перевищувало ринкову ціну земельного наділу. Протягом усього періоду перебування в тимчасовозобов'язаному стані, який тривав від двох до дев'яти, а подекуди і 20 років, селяни повинні були виконувати численні повинності на користь поміщиків – грошові (оброк) і відробіткові (панщину) [9, 29]. Значні пережитки кріпосництва збереглися і в правовому становищі селянства, яке було зараховано у розряд нижчого податного стану, тому сплачувало подушний податок, виконувало рекрутську повинність і т. ін.

Труднощі утримання з селян податкових платежів не припинялися протягом усього першого пореформеного двадцятиліття. Між Міністерством фінансів і Внутрішніх справ та губернським начальством велося безперервне листування з приводу несвоєчасного та неповного надходження податкових платежів [10, 2-15; 11, 11-17; 12, 5; 13, 1-15; 14]. Яскравим виявом цих труднощів були регулярні міністерські циркуляри, що виходили кілька разів на рік, щодо проведення необхідних заходів для зменшення недоїмок по селянським податковим платежам [15, 1-30; 16, 207-207 зв.; 17, 229-230]. Цими циркулярами Міністерство фінансів та Міністерство внутрішніх справ прагнули активізувати роботу губернських установ і вирішити проблему недоїмок.

Незважаючи на здійснені урядом у другій половині 1860-х рр. заходи, що мали на меті покращити надходження передусім викупних платежів, недоїмка продовжувала зростати. Намагання активізувати діяльність мирових посередників та встановити адміністративний контроль за їхньою діяльністю також виявились мало ефективними, що призвело до ліквідації у 1874 р. інституту мирових посередників, який продемонстрував свою безпорадність у процесі стягнення недоїмки.

Суттєвою проблемою, якою також опікувався царський уряд, було визначення оптимальних термінів сплати селянами податків. У 1860-тих рр. селяни вносили податки у повітові казначейства піврічними окладами з 1 січня по 1 квітня за перше півріччя та з 1 жовтня по 1 січня за друге півріччя. Передбачався 15-денний пільговий термін сплати після закінчення якого

нараховувалася пеня [18, 201]. Вже у 1863 р. деякі губернатори вказували на те, що такі терміни є невдалими, називаючи їх однією з причин накопичення недоїмок. Однак уряд не відреагував на ці зауваження назвавши серед головних причин недоїмок малі розміри земельних наділів та обтяжливість для селян значної кількості платежів. Разом із тим, у положенні від 30 травня 1867 р. було здійснено спробу диференціації у встановленні термінів сплати податків для деяких регіонів із урахуванням природнокліматичних умов. Наступним етапом роботи Міністерства фінансів стосовно вдосконалення системи стягнення селянських податків була розробка проекту закону, яким передбачалося розширити терміни сплати податків. Він передбачав надходження селянських платежів протягом усього року, але з розподілом його по півріччях: до 1 липня повинна була завершуватися сплата за перше півріччя податкової ставки, до 1 січня – за друге півріччя. 23 травня 1878 р. цей проект став діючим законом [3, 90-91]. Такі дії царського уряду свідчать про готовність урядовців до певного компромісу з селянами для зниження податкового тиску, покращення їхньої платоспроможності та зменшення недоїмок до державного бюджету.

Основним засобом боротьби з недоїмкою селянських платежів був розпродаж селянського майна, передусім рухомого. Законодавчо у „Загальному положенні про селян” у ст. 353 за сільськими громадами було закріплено такі засоби утримання недоїмки: „1) використати у якості компенсації прибуток з майна, що належало неплатнику; 2) віддати самого неплатника або когось із членів його родини на сторонні заробітки у тому ж повіті з умовою внести зароблені кошти до мирської каси; 3) визначити для неплатника опікуна, без дозволу якого заборонити неплатнику продаж будь-якого майна до поповнення недоїмки, або призначити замість неплатника старшим в домі іншого члена тієї ж родини; 4) продавати особисте нерухоме майно, що належить неплатнику, за винятком викупленої селянином садиби; 5) продати ту частину рухомого майна і будівель неплатника, що не є необхідними у його господарстві; 6) забрати у неплатника частину відведених йому польових угідь, або навіть весь польовий наділ” [18, 204-205]. Очевидно, що ці заходи були розраховані на заможних селян, які ухилялися від сплати податків. У випадках, коли сільська громада не здійснювала ніяких заходів по стягненню недоїмки, або ж ці заходи виявлялися неефективними, до справи долучалися мировий посередник та поліція, які застосовували належні важелі впливу, але вже по відношенню до всієї сільської громади.

Незважаючи на здавалося б загальне розмаїття способів ліквідації недоїмки, більшість їх була не придатною для використання, оскільки основною причиною накопичення недоїмок була слабка платоспроможність селянства. Єдиним дієвим засобом був продаж селянського майна, разом із тим, він призводив до подальшого падіння платоспроможності та збільшення недоїмок.

Царський уряд, зважаючи на постійне зростання державних витрат не бажав іти на послаблення податкового тиску на селян. Разом із тим, реалії тогочасного життя демонстрували нездатність значної частини селянства впоратися з

покладеним на них тягарем у вигляді викупних платежів та інших сегментів податкової політики. Тому уряд змушений був надавати селянам тимчасові податкові пільги, розглядаючи кожну конкретну ситуацію, що склалася в тому чи іншому регіоні держави.

Міністром фінансів М. Рейтерном було ініційовано прийняття законопроекту, який надавав би право міністерству надавати податкові пільги по ліквідації накопиченої недоїмки терміном на 5 років, якщо ця заборгованість не перевищувала 3 тис. руб. Ці заходи створювали умови для гнучкішої податкової політики на селі і були підтримані Державною Думою, побачивши світ у якості закону 1 березня 1871 р. [3, 102].

Рівень податкового тягара постійно знаходився в центрі уваги як уряду, так і місцевих губернських органів влади. Так, представники царського уряду, які обстежували селянські господарства у „Доповіді комісії по дослідженню становища сільського господарства” стосовно співвідношення прибутків і видатків селянських господарств Подільської губернії зазначено наступне: „При сьогоднішній кількості землі, селянин може покрити всі платежі, а для утримання сім’ї повинен заробляти за межами своєї ділянки, або ж навпаки, земельний наділ при середній врожайності дасть можливість селянину прогодувати, одягнути свою сім’ю, прогодувати худобу, але для сплати податків та повинностей, ремонту будівель і таке інше, він змушений додатково заробляти” [19, 117-118]. У 1867 р. на виконання розпорядження Міністра державного майна про дослідження побутових умов селянства в українських губерніях, мировий посередник четвертої ділянки Вінницького повіту написав у звіті подільському губернатору: „Кожен селянин має не більше 3-4 десятин землі, відповідно з врожайністю такої малої земельної ділянки, селянин не тільки не в змозі сплатити податки та казенні повинності, а й навряд чи зможе прогодувати власну родину” [20, 6].

На початковому етапі еволюції податкової системи виявилася суттєва її вада. Зокрема, під час обрахування розміру подушного податку, не враховувалися регіональні особливості (природнокліматичні умови, якість ґрунтів тощо). Тому у 1863-1867 рр. відбувалося поступове впровадження шкали податкових ставок, яка була гнучкішою і певною мірою враховувала місцеві особливості платників податків, передусім селян. Крім цього, у 1865 р. царський уряд прийняв постанову про припинення обкладання подушним податком непрацездатної частини селянства. У 1869 р. було скасовано кругову поруку для сіл, що нараховували менше 40 ревівських душ. Ці заходи були зумовлені зростанням недоїмок, ліквідація яких була непосильним тягарем для мешканців невеликих сіл. У 1860-х рр. в середньому в Російській імперії на кожну працездатну чоловічу душу припадало по два подушних оклади, а в селищах з малою кількістю населення кількість таких окладів досягала чотирьох-п’яти [21, 186].

„Положення...” 19 лютого 1861 р. чітко визначали лише розмір селянських повинностей на користь поміщиків. Державні податки, місцеві земські та інші збори регулювалися іншими документами. Реформа суттєво змінювала податкові

відносини селян з державою: до реформи вони реалізовувались через поміщика, на якого була покладена відповідальність за надходження селянських податків у казну, до того ж гарантією сплати податків виступало майно поміщика, а після реформи царський уряд безпосередньо зіткнувся з платником податків – селянством. Ці прямі зв'язки уряду з селянськими громадами у пореформений період постійно розширювались в процесі розвитку викупної операції та зростання об'єму платежів, в якому безпосередньо був зацікавлений царат. В. Чернуха називав 60-70-х рр. XIX ст. періодом випробування селянства на податкову витривалість [3, 74].

Характеризуючи дисбаланс між селянськими прибутками і видатками, слід навести такі показники. У 1866 р. в Київській губернії прибутковість десятини землі становила 1 руб. 12 коп., а платежів на неї накладалося в сумі 1 руб. 61 коп. Аналогічна ситуація спостерігалася і в Полтавській губернії, де з десятини селяни сплачували податків 3 руб. 70 коп., а прибутковість тієї ж десятини становила 2-2,5 руб. В господарствах Харківської губернії податкові платежі перевищували прибутковість цих господарств на 39-126% [22, 9].

Протягом шести пореформених років, один із основних видів прямого обкладання селянства – подушний податок – зріс майже на 80%, досягнувши в середньому 1 руб. 75 коп. на ревізьку душу. В кінці 1860-х рр. грошові повинності колишніх поміщицьких селян були такими: оброк становив від 8 до 12 руб.; викупні платежі (якими було замінено оброк) – від 6 руб. 40 коп. до 9 руб. 60 коп.; казенні податки: подушний та державний земський збір в середньому на душу – 2 руб. 74 коп.; місцеві земські збори в різних губерніях – від 36 коп. до 1 руб. 20 коп.; мирські збори – від 31 коп. до 2 руб. 93 коп. [3, 77].

Отже, після реформи 1861 р. головними причинами складного економічного становища селянства були малоземелля, злиденні наділи, передача селянам гіршої землі, відробітки, оренда поміщицької землі на кабальних умовах, непосильний податковий тягар, викупні платежі, мирські збори натуральні повинності, дроблення дворів внаслідок сімейних розділів тощо [23, 76].

Царат, намагаючись вирішити фінансові проблеми держави, певною мірою підірвав основи своєї податкової політики, нарощуючи надходження до бюджету за рахунок селянства, яке і так сплачувало понад 95 % загальної суми прямих податків.

Таким чином, податкові перетворення в українському селі Російської імперії у перше пореформене двадцятиліття характеризуються двома етапами, перший, завершився в кінці 1860-х рр. Особливістю цього етапу було прагнення царату нарощувати обсяги прямого обкладання селянства, здійснювати заходи по примусовому утриманню недоїмок, практично повністю були відсутні податкові пільги. Відхід уряду від цього курсу був зумовлений неврожаєм 1867-1868 рр., який унеможлилював нарощування податкового тягара. Тому другий етап характеризувався переходом уряду до більш гнучкої податкової політики та наданням податкових пільг селянству. Зниження викупних платежів не означало

відмови царату від переважаючого обкладання селянства, мова йшла передусім про зменшення розриву у платежах колишніх поміщицьких та державних селян та збільшення питомої ваги непрямого оподаткування. Аналіз податкових перетворень 1860-тих – 1870-тих рр. свідчить, що скасування будь-якого податку супроводжувалося прагненням уряду компенсувати втрату надходжень до бюджету за допомогою запровадження нових або збільшення вже існуючих податків.

1. Пешехонов А.В. *Экономическое положение крестьян в пореформенное время.* – М., 1911.
2. Погребинский А.П. *Очерки истории финансов дореволюционной России.* – М., 1954.
3. Чернуха В.Г. *Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60-70 гг. XIX в.).* – Л., Наука, 1972.
4. Ананьич Н.И. *К истории податных реформ 1880-х годов (Введение дополнительных сборов к промысловому налогу: 3-процентного и раскладного).* // *История СССР.* – 1979. – №1-2.
5. Жвалюк В.Р. *Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.* – К., 2001.
6. *Центральный державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДАК).* – Ф. 486. – Оп. 4. – Спр. 131а.
7. Петухова Н. *История налогообложения в России IX – XX вв.: Учебное пособие.* – М.: Вузовский учебник, 2008.
8. *Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II.* – т. 1. – Берлин, 1860.
9. Жученко В. *Прогресивна економічна думка на Україні в 70-80-ті роки XIX ст.: дис. ... доктора екон. наук.* – К., 1972.
10. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 180. – Спр. 677.
11. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 52. – Спр. 433.
12. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 629.
13. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 517. – Спр. 215.
14. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 616. – Спр. 196.
15. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 537. – Спр. 212.
16. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 142.
17. ЦДАК. – Ф. 442. – Оп. 770. – Спр. 144.
18. *Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском состоянии. Общее положение о крестьянах.* – Спб., 1908.
19. Янсон Ю. *Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах.* – Спб., 1877.
20. Чунтулов В. *Развитие народного хозяйства России в 60-80 годах XIX века. Материалы к лекциям по истории народного хозяйства СССР.* – К., 1961.
21. Ананьич Н. *К истории отмены подушной подати в России // Исторические записки.* – М., 1974. – т.94.
22. Кот П. *Очерки экономических воззрений на Украине в 70-х годах XIX века: дис. ... канд. экон. наук.* – К., 1956.
23. Бондаревський А. *Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 року.* – К., 1961.